

SJEĆANJA ALBERTA MAESTRA

Rodjen sam u Sarajevu 1897. godine i bio sam zastupnik preduzeća "Tivar", koje se poslije rata zove "Varteks". Uhapšen sam po prvi put u Sarajevu mjeseca septembra, ali sam onda pobjegao iz Logora kr. Aleksandra i krio sam se na Ilidži. Mome bratu Jozefu je uspjelo da na vrijeme pobjegne iz Sarajeva i otišao je u Izrael.

Tačno na dan pred praznik "Kipur" /Duži dan/, noću izmedju 25. i 26. septembra 1941. godine opkolile su ustaše moj stan na Ilidži, uhapsile me i odvele ponovo u Logor kr. Aleksandra, odakle sam sa transportom odvezen i predat ustašama u Jasenovcu 27. X 1941. u sumrak. Do Slavenskog Broda je cijeli transport, oko 600 muškaraca Jevreja, bio prevezen teretnim vagonima, a od Sl. Broda dalje, vozili su nas osobnim vagonima široke pruge do Jasenovca. Postupak pri samom dolasku je bio nečovječan. Odmah su nam uz batine oduzeli skoro sve stvari, pa i očale ko je nosio.

Logor u koji sam došao, zvao se Jasenovac I. Tu sam već zatekao veliki broj Jevreja, koji su prije mene dovedeni iz drugih logora, pa ću navesti kako je stanje bilo u istim.

LOGOR "KRAPJE" KRAJ JASENOVCA

Ovaj logor je bio osnovan još ljeti 1941. godine. U isti su bili dovedeni neki iz Gospića, Slanog i drugih privremenih logora, koji su uhapšeni odmah iza okupacije Jugoslavije a još nisu bili likvidirani do augusta iste godine. S njima je bio i dr Leon Perić, dječji ljekar iz Sarajeva, koga su ustaše, zato što im je bio potreban, podržavale obećanjima da će ga poštediti, kao i dr Kunortia, sve do kraja rata, ali su ih ipak obojicu ubile. Nadalje, tu je bila skoro čitava grupa Jevreja, koja je preko Kruščice kod Travnika bila odvedena u Jasenovac. Zloglasni Maks Luburić bio je tada zapovjednik i tog logora. Po njegovom dolasku je odmah počelo batinanje i ubijanje zatočenika. Jednog dana su izvedena po spisku 73 zatočenika - Jevreja, većim dijelom trgovaca grosista. Strijeljani su bez ikakvog obrazloženja. Doznao sam o tome od pok. Franje Jakaba, koji je bio činovnik kod Tivara u Sarajevu, čiji sam zastupnik bio za Bosnu i Hercegovinu. Pok. Jakab mi je to pričao u vreme kada sam i ja imao na-

mjeru da se prijavim kao "nesposoban za teži rad" u Ciglanu. On je sve ovo doznao u ustaškoj kancelariji kao i da će cijelo Krapje biti likvidirano.

Koncem oktobra 1941, ili u novembru, stavljeno je zatočenicima do znanja, da se odmah prijave svi koji se osjećaju zdravi i žele da rade u Ciglanu Jasenovca. Bilo je obećano, da će ovi imati bolju hranu i pola kruha dnevno /oko 32 dkg/. Pošto su prilike u logoru Krapje bile neizdržive, a hrana skoro nikakva, prijavilo se oko 450 zatočenika za taj rad. U Krapju je onda ostalo oko 800 iznemoglih i bolesnih, najviše starijih zatočenika.

U novembru iste godine radio sam na cesti ispred logora i vidio sam mnoga seljačka kola, koja su vozila civilna odijela, kufere, ruksake; sve vrlo zamazano i krvavo. Na tablama kola je stajao natpis "Krapje" i broj registracije. Naslutili smo, da se u Krapju odigrala tragedija. Upitao sam nezapaženo jednog kočijaša šta se zbilo u logoru Krapje. Prvi nije odgovorio, dok je drugi, slobodniji, rekao, da je likvidiran cijeli taj logor prije nekoliko dana. To se desilo na taj način, što su došle iz Jasenovca ustaše u većem broju i poklale sve iznemogle i bolesne. To sam isto doznao kasnije i od seljaka iz Krapja, koji su dovozili drva za jasenovački logor. Ovom prilikom želim da naglasim kako je civilno stanovništvo sela Jasenovac i Krapje svakom prilikom nastojalo, da nas logoraše potpomogne hranom premda se time izlagalo opasnostima. Put koji vodi iz Jasenovca za selo Mlaku, tada je išao pored samog logora i seljaci su ukazanom zgodom, neprimjetno, ostavljali po koji komad hljeba i slanine tješeći nas kojom lijepom riječi. Osjećam potrebu i dužnost, da se i ovim u svoje i u ime mnogih pokojnika zahvalim za utjehu i za hranu, koju su nam kradomice davali, da bismo utolili glad. Time su neki stvarno produljili život, odnosno uspjeli da se bijegom spasu. Pošto se do sada u štampi taj logor ne spominje, nadam se, da će Komisija za istraživanje ratnih zločina pronaći u selu Krapje i zajednički grob tih mučenika. O stanju u logoru Krapje pričali su mi i drugi zatočenci Jasenovca, koji su bili došli da rade u Ciglanu. Među njima su bili poznate Sarajlije: štampar Mento Papo i Albert Perera, vlasnik "Malog magazina", koji su kasnije stradali.

JASENOVAC I

Ljeto 1941. godine počele su ustaše dovođiti zatočenike iz Gospića i iz ostalih mjesta logorovanja u Jasenovac. U selu Jasenovac bio je ustaški tabor, pa je za potrebe nekih ustaških ustanova ondje bio zadržan manji broj zatočenika. To je bio Jasenovac I. Glavni logor za izgradnju nasipa na Lonji bio je na drugoj strani preko ceste i pruge oko 6 km od sela Jasenovca. U tom logoru su bile podignute tri barake. U jednoj su bili Srbi, a u ostalim dvjema su bili Jevreji. Nekoliko dana prije likvi-

diranja logora Krapje, dovedena je jedna grupa Hrvata. To je bila Matijevićeva grupa, odnosno oni koji su za vrijeme Jugoslavije bili zatvoreni. Ustaške vlasti ih nisu pustile iz zatvora, nego su ih bile otpremile najprije u Koprivnicu, zatim u Gospić, a onda tek u Krapje i Jasenovac II. Svi su ovi zatočenici bili sa krastama i otečenim nogama, inače skeleti sa poderanom odjećom, najviše su bili bos i bolesni. Oni su dobili smještaj u prvom jevrejskoj baraci i nisu išli stalno na rad. Povremeno su ih ipak tjerali onako gole i bose na rad kundacima i željeznom žicom na Nasip. Svaki dan je po neki umirao i time se oslobadjao daljih muka.

JASENOVAC II

Ja sam bio uhapšen u Sarajevu kao Jevrejin u drugoj polovini oktobra 1941. godine i ležao sam u zatvoru Belediji kod Vijećnice. Jednog dana je ušao ključar sa jednim policijskim nadzornikom i prozivali su nas po nekom spisku. Narediše, da izadjemo sa stvarima u hodnik i dok sam tako stajao postrojen, vidio sam naslov spiska: "Popis Židova i komunista određenih za Jasenovac". Problijedio sam kad sam to pročitao a drugi su pored mene to primjetili i upitaše me šta sam pročitao. Pošto su nas u hodniku ponovo prozivali pojedinačno, zamolio sam nadzornika da mi dozvoli samo da se oprostim sa svojom drugaricom, koja je bila zatvorena u susjednoj sobi. Nadzornik mi je samo sa prezirom odgovorio: "Nije važno!". Iz policije su nas odvezli Maricom u Vojni logor, tj. u bivši Logor kralja Aleksandra, gdje je već bila veća grupa Jevreja, koji su prethodne noći bili pokupljeni iz stanova ili su tokom jučerašnjeg dana bili pohvatani u gradu. Pred večer, pošto su spiskovi bili gotovi, došla je neka komisija Nijemaca i policija uniformisana kao detektivi. U toj komisiji je bio i onaj, koji nas je iz policije doveo, samo je taj sada nosio fes, valjda da bi se istakao kao musliman. Taj "šef" je bio zloglasni Tolj. U toj grupi je bilo dosta staraca i invalida, koji su molili da ih puste kući jer su nesposobni za rad. Sve je Tolj brutalno odbio. Jedini je bio pušten limar Romano, koji je bio slijep, i to po odredbi njemačkog oficira. Tolj je, kako smo kasnije vidili, i njega poslao u Jasenovac.

Okolo ponoći istoga dana, pod pratnjom Nijemaca i sarajevske policije, stražara i agenata, bili smo izvedeni iz Vojnog logora i odvedeni u stroju po četiri. Padala je kiša sa snijegom kada je ova povorka nevino osuđenih na smrt krenula prema Tehničkom zavodu, gdje nas je čekala kompozicija teretnog voza.* Utrpali su nas po 50 u svaki vagon i zatvorili sve vagone, koji se nisu otvarali sve do Sl. Broda. Na toj stanici su nas pretovari-

---

* Tada je uzana željeznička pruga za Ilidžu polazila iz Marijin dvora.

li u vagone širokog kolosijeka. Prozori su morali ostati zatvoreni do Jasenovca, gdje smo stigli slijedećeg dana oko 6 sati popodne. Na stanici Jasenovca su nas dočekale ustaše, koje su nas pod stražom dovele u selo Jasenovac do pred srpsku crkvu. Slutili smo najgore. Iz crkve su najprije izveli dva para volova i nas su utjerali u crkvu, jer je bila već noć. Crkva je bila posve demolirana, oltar uništen, slike izmazane, a pod je bio pun djubreta od goveda. Vrata crkve za nama, zatvoriše i viknuše: "Spavati!". U mraku su neki posjedali na svoje stvari. Nigdje se nije mogao naći ni komadić čistog, bar suhog poda, pa smo većinom stajali i čekali šta će se dalje desiti. Bojali smo se, da će nas još iste noći spaliti ili poklati u crkvi. Tako smo postepeno polijegali umorni i, unatoč velikom strahu, neki su i zaspali. U osam sati ujutru odveli su nas u grupama po 50 pred Tabor. Kada sam ja stigao sa trećom grupom, čuo sam jauk i galamu. Ustaše su tukle svakog zatočenika tražeći da predaju osim već oduzetih im stvari novac, nakit i druge stvari od vrijednosti, za koje se mislilo da ih imaju negdje skrivene. Pošto su uzeli podatke i upisali u neku knjigu, meni su dali redni broj 28.221. Onda smo izašli u dvorište na "pregled stvari". Oduzeli su nam sve što im se svidjelo, odnosno sve što po njihovom mišljenju nismo trebali da imamo, ili da u logoru "ne smijemo" da imamo, pa ni lijevke nismo smjeli zadržati. Olovke, i što je najgore, očale nije smio nijedan zatočenik zadržati, tako da su neki bili skoro slijepi bez očala. One, koji su nosili iste, smatrali su gospodom, tukli ih, a brzo su svi i poubijani, jer se nisu mogli bez očala ni kretati. Taj pregled je trajao cijeli dan do predvečer. Tada je stigla jedna grupa iz Zagreba; sami Hrvati. Među njima je bio i dr Gavrančić, bivši predsjednik Jugoslovenskog sokola. Postupak s njima je bio specijalan. Sedamdesetogodišnji dr Gavrančić je bio najviše tučen i gažen. Ni u našoj grupi od oko 500 Jevreja nije bio nijedan, koji tog dana nije bio "pomilovan" od ustaša, ali smo se ipak sažalili gledajući šta rade sa jednim starcem. Bilo je nekoliko mladih ustaša /od 12-13 godina/. Jedan je bio naročito izvježban za šamaranje. Pošto je bio malen, dodavali su mu stolicu, da može dohvatiti i udarati prave šamare. Starije ustaše su sa užitkom podjarivali tog derana, da što jače udara, a on je nastojao, da to uradi.

Predvečer su nas po kiši i blatu odveli u logor Jasenovac II. Tjerajući nas i mlateći putem tražili su da im damo sat ili kožne rukavice, koje nismo više ni imali jer su nam sve već bili oduzeli u Taboru. Taj se logor nalazio oko 6 km sjeverno od kasnijeg glavnog logora u šumi prema Novskoj, 1 km od ceste. Do logora smo išli oranicom, koja je zbog kiše bila močvarna, pa smo mjestimično gazili vodu do koljena. Mnogima su cipele ostajale zaglibljene u blatu i tako su već prvog dana ostali bos, jer nisu smjeli tražiti cipelu u glibu. Ustaše su nas ne-

milice tjerale i tukle. Mlatili su svakoga, ko je zaostajao.

Stigli smo u logor i vidjeli smo tri barake. Dvije su bile za nas, a jedna za Srbe. Odmah su nas okupili oni, koji su bili dovedeni par nedelja ranije, da se raspitaju ko je odakle dopremljen i o svojim rođacima i znancima. Svi su bili već jako iscrpljeni, mnoge nisam mogao prepoznati, dok oni mene nisu oslovili. Motalili su nas, ako možemo, da im damo koji komadić kruha. U barake, koje su bile za najviše 400 ležaja, utrpali su u svaku preko 1.300 zatočenika. Barake su bile vrlo primitivne. Kiša je te jeseni stalno lijevala, a nas su i-pak stalno tjerali da radimo na tzv. Nasipu.

Jednog jutra, već dva sata prije zore zagrmili su: "Ustajanje!" i poslije četvrt sata je bio "nastup" za rad. Pred barakom je bila voda do iznad članaka, a kiša je dalje lijevala. Stariji logoraši su nas upozorili, da se ne skanjujemo, da se na rad mora ići. Rekli su nam, da ustaše ulaze u baraku i mlate svakoga ko se brzo ne spremi za rad, ili ko ostane u baraci. Onda smo po cijeli sat stajali u vodi pred barakom na kiši čekajući polazak. Doručka nije bilo nikako. Rekoše nam stariji, da se čitava hrana sastoji od par krompira kuhanih u samoj vodi, koje ćemo dobiti na Nasipu. Tek što je počelo svanjivati bio je polazak na rad. Na izlazu iz logora uzimao je svaki zatočenik lopatu ili kramp, kako je to ustaša određivao, a mlatili su svakoga ko se predomišljao kod uzimanja alata. U trku smo morali prevaliti put do Nasipa, koji je bio veoma blatani. Jame i jarci kod Nasipa bili su već puni vode i mulja. Zemlju smo morali nositi po 50 do 100 metara. Ilovača se nije mogla više prevoziti, jer je teren bio jako klizav. Zato smo je morali nositi lopatama. Teško onome, ko je u blatu zapeo. Na svakom koraku su nas batinali /po 5-25 po golom tijelu/. Već prvog dana smo donijeli u logor 5 mrtvih i trojicu teže povrijeđenih. Prvih dana smo morali mrtvace nositi sa Nasipa u logor i ondje ih zakopavati. Dan je prolazio sporo, nikada dočekati podne! Tek u dva sata ugledali smo krompire. Prekid rada je trajao samo toliko dok smo pojeli krompire, odmah je rad morao biti nastavljen. Sarajlija Heveš bacio se već treći dan pod voz koji je prolazio upravo u času kada smo morali preći preko pruge. Malo kasnije otrovao se dr Vita Kajon, direktor bivše Gradske štedionice u Sarajevu.

Vraćanje u logor je bilo stalno u sumraku. Koliko je god bio težak rad na Nasipu, još je gori bio povratak, jer smo onako premoreni morali pješaćiti po 6 km skoro trčeći, kako bi prošli sa što manje udaraca kundakom ili korbačem. U baraci nije bilo svjetla. Do kože mokri, morali smo i leći u mokro, jer je skoro svakome u baraci curilo nad glavom. U stvari se nije ni moglo ležati zbog pretrpanosti. Ujutru je ustajanje bilo u mraku, onaj

koji je bio skinuo cipele i stavio ih pod glavu, mogao ih je brzo obući, inače su u metežu često cipele bile zamijenjene i nestajale. Mnogi su morali ići bosu na rad, a posljedice su bile prirodne sa oteklinama i sa ranama nogu. Svakog jutra bi dolazio vodnik u baraku i viknuo: "Je li ko crka?". Kada bi se raportiralo, da je umrlo manje od deset, nije bio zadovoljan, pa smo znali, da ćemo tog dana namiriti željeni broj mrtvih.

Ispočetka je bio svaki posebno zakopavan i svakome smo stavljali tablicu sa imenom, ali smo brzo morali od toga odustati. Pretučeni na Nasipu su bili na mjestu zakopani, a ostali, koji su umirali, bili su zakopavani u zajedničkoj jami. Na radu su bili postavljeni desetari i stotnici iz redova zatočenika, ali su i ovi tjeerali da se radi brzim tempom. Morali su i tući one, koji su zaostajali, inače su ustaše i njih tukle, smatrajući sve to "sabotažom".

Na 10. novembra je bilo oko logora već toliko poplavljeno, da smo morali vodu gaziti do koljena. Ustaše su u visokim čizmama i dobrim kabanicama uživali gledajući naše patnje. Jedne noći zagrm glas logornika "Pozor"! Objavio je, da se jave u kancelariju svi oni koji žele da rade u Ciglani jer će dobivati oko 30 dkg kruha i toplu hranu. Mi, koji smo se prijavili, pošli smo idućeg jutra, naravno isto tako tučeni, prema Ciglani. Na ulasku u logor Ciglanu čekao nas je poručnik Ljubo Miloš, glavni pomoćnik Luburića sa svojom gardom i debelim toljagama. Ne vjerujem da je ijedan od nas prošao pored njih, a da nije dobio po glavi ili po rebrima. Smjestili su nas sve u Ciglanu. Neke u gornjem spratu, gdje nam je bilo barem toplo i suvo. Bili smo zaboravili na sve muke kada smo u podne zaista dobili obećani kruh i čorbu od graha. Nadali smo se, da će naše stanje ipak biti nešto bolje, ali su i ove, kao i sve druge nade, brzo propale. Dva dana kasnije, 14. novembra došli su Luburić, Ljubo Miloš i njihova garda sa gvozdanim štangama i maljevima, pa su nas počeli tući gdje su koga stigli po cijeloj Ciglani. Za par časaka je ležalo oko 120 mrtvih. Luburić je onda upitao koliko ima mrtvih i kada je Ljubo odgovorio, da ima 120 rekao je, da je dosta "za danas". Bilo je i po tome jasno, da to nije bio "radni" logor, nego logor za masovno ubijanje. Onda je Luburić naredio, da mu pošalju Djuku Kona, koji je bio agronom u Ekonomiji logora. Kada je ovaj došao upita ga Luburić, da li bi se od ovih lješeva mogao praviti sapun. Kon je pogledao Luburića i nije momentalno znao šta da odgovori. Onda je ipak smogao i rekao je: "Vidite, gospodine povjereniče, da su to same kosti i koža, nema ni malo masnoće". "Šteta" - rekao je Luburić i otišao je dalje. Tada sam se sjetio natpisa nad vratima Danteovog pakla: "Ostavite svaku nadu vi koji ulazite!"

Od toga dana je nastavljeno masovno ubijanje.

Poslije 2-3 dana rekli su mi zatočnici, da je upravo došla još jedna partija iz logora Jasenovac II, a da su stvari ostavili na maloj ciglarskoj pruzi blizu kuhinje. Zaista, stvari su ležale na tome mjestu prekrivene snijegom, koji je već bio pao. Tu su ležali kuferi, pokrivači, torbaci i ostale stvari sa natpisima vlasnika. Upitao sam kuhare, da li oni znaju šta je bilo sa tim ljudima i oni mi ispričaše, da je prošle noći dovedena veća grupa iz Jasenovca II. Kuhari nisu smjeli izvirivati, ali su čuli jauk i zapomaganje nesretnika i viku ustaša, da žurno ostave sve stvari, da idu naprijed. Ustašama se žurilo, jer je one noći bila strašna vijavica. Poslije nekoliko dana pozvali su grobare, oko 60 njih, i odveli su ih u Jasenovac II. Te noći je bio likvidiran taj logor na slijedeći način: Oko barake je bila voda oko 70 cm visoko i na poziv ustaša morali su svi zatočnici da izadju van "na kupanje". Mitraljezi su zapucali po baraci i tako su brzo istjerali sve zatočnike iz barake van. "Glave u vodu" glasila je komanda. Ko je izvukao glavu iz vode, na njega bi pucali. Brzo je bilo sve pobijeno, dotučeno ili udavljeno. Grobari su u tom vremenu iskopali u obližnjoj šumi veliku jamu, u koju su mrtve zakopali. Od 60 dovedenih grobara pobili su 35, a ostalih 25 vratili u logor Jasenovac III, tj. u Ciglanu. Rijetko je koji grobar smio bilo šta da priča o onome što su vidili i uradili. Neko je ipak prijatelju u povjerenju ispričao. Tako se saznalo da je u tom logoru pobijeno oko 1.200 zatočnika. Svi su bili iznemogli, bolesni i stari. Tu su nastradali i svi naši stari sveštenici. Poslije izvjesnog vremena porušenne su i one barake. Skinuta je žica i zameteni su tragovi tog logora /Jasenovac II/, ali mi koji smo preživjeli, znamo tačno mjesto tog logora i pronašli bi grob navedenih mučenika. Tako je Luburić, bivši činovnik iz Mostara, likvidirao i taj logor.

JASENOVAC III

Pod tim imenom je postojao već logor u Ciglani. Osnovan je ljeti 1941. godine. Tu je osim Ciglane bila Lančara i Ekonomija. Odmah pri dolasku prvih zatočnika, počelo je ogradjivanje žicom i dizanje visokih stražarnica. Dok je ta ograda izvršena, pobijeno je mnogo zatočnika. U 1942. godini počeli su graditi i zid, koji je bio 8 km dug. Najprije su bile sagrađene tri barake, opet dvije za nas Jevreje, a jedna za Srbe, dok su Hrvati bili smješteni najprije u samoj Ciglani, a zatim po Ekonomiji. Tzv. kriminalci su bili zatvoreni u dvije mračne sobice, dok su politički zatvorenici bili na tavanu Ekonomije. Pred sam Božić bio je taj logor prepun zatočnika. Povlačili su se logorom, svi iscrpljeni i žuti kao voštane figure ili mumije, pa su ih redom ubijali jer nisu bili sposobni ni za kakav rad.

Luburić je onda naredio da se pokupi oko 500 starih zatočenika i nemoćnih za rad. Logornici i stotnici su morali izabirati od svojih ljudi. Stariji su se brzo brijali i pokazivali se mladim, a bolesni i nemoćni su nastojali da zadnjih silama pruže sve od sebe. Takva čišćenja ili "podmladjivanje", kako su ustaše govorile, ponavljala su se sve češće, najviše kada je trebalo praviti mjesto za nove transporte, koji su stalno dolazili. Broj novih zatočenika je stalno bio veći od broja onih koje su ubijali i umrlih od gladi i iscrpljenosti. Brojno stanje ovog logora nije nikada smjelo biti veće od 6.000. Početkom zime se brojno stanje kretalo oko 2.500, dok još nije postojalo "poljoprivredno" odjeljenje i drugi slični radovi.

Na sam Badnjak bio sam vratar na glavnoj kapiji. Velika dvokrilna kapija od žice morala je uvijek da bude zatvorena iako je stalno naoružan ustaša morao biti kod ulaza u logor. Pošto su i kola i ustaše često prolazili, morao je biti i jedan zatočenik da teška vrata otvara i zatvara po odredbi vratara-ustaše. Tu sam imao priliku što-šta da vidim. Stajao sam cijeli dan po najvećoj zimi i vijavici pokraj Save. Bili smo dva zatočenika na tom poslu, na kome sam izdržao do konca marta 1942. godine dok ih je oko deset bilo, koji su se razboleli ili umrli na ovom poslu. Iz Zatočeničke bolnice su ustaški časnici često odredjivali koga treba "premjestiti" u drugo odjeljenje, odakle su samo njihovu odjeću slali u magazin. Naše nade, da će se stanje barem posle Božića popraviti, nisu se ispunile. Na Badnjak je dotjerana veća grupa Srba iz Pakraca i pakračkog kotara, koje je lično Luburić dao dopremiti. Onda je bila počela prva ofanziva na Papuk i Psumj. Počinivši strašan pokolj stanovništva po selima oko Požege i Pakraca i popalivši srpska sela, dotjerali su u ovaj logor sve, što nije pobjeglo u šumu.

Pred zapovjedništvom logora su čekali ti ljudi, da se izvrši pregled, a izvršili su ga najkrvoločniji pomoćnici Luburića. To su bili: Ivica Matković, iz Šibenika, Ljubo Miloš, iz Hercegovine, Franjo Matijević, iz Gospića i Mujo Musić, iz Bihaća ili Cazina. Sa ovima su bili i drugi meni nepoznati. Iza zgrade zapovjedništva, gdje nijedan zatočenik nije smio, niti je mogao biti, počelo je klanje ljudi žicom vezanih ruku na ledjima. Ustaše su se natjecale ko će biti krvoločniji vadjenjem srca, očiju i dr. ustaškim bodežom. To klanje je trajalo cijeli dan. Grobari su morali stalno da nose žrtve.

Na prvi dan Božića 1941, otišle su ustaše sa maljevima potcikujući u baraku Srba. Cim su ušli u istu, počeli su tući i vezivati ruke žicom. Duga kolona zatočenika sa jakom pratnjom, kojoj je na čelu bila naprijed navedena grupa Luburićevih saradnika, otišla je prema istočnom izlazu. Oko 300 m od logora bila je već iskopana jama, uska ali dugačka, za ove zatočenike. Ja sam upravo tada

bio dobio smjenu na glavnoj kapiji i pošao sam u novu baraku Ekonomije, odakle se moglo promatrati šta se događa. Premda sam bio tako potresen da sam mislio da ću se duševno i fizički slomiti, nešto je u meni govorilo da moram izdržati. Htio sam da za takva zvjerstva ostane malo živ kao svjedok. Od tada sam uvijek vjerovao da ću se spasiti. Moji drugovi su to znali i često su meni dolazili da pričaju ili da traže od mene snagu i utjehu. Zvali su me "jedinim optimistom", a ja sam u to vjerovao i spasio sam se.

Zatočenici su bili dotjerani i poredani s jedne i druge strane jarka. Po naredjenju svi su se morali okrenuti jarku, a za njima su ustaše svakog udarile maljem po glavi. Onesvješćeni su padali, a koljači su onda dokončavali kamama. Primjetio sam kako su mnogi zatočenici nastojali da što prije stignu pod malj i da ne gledaju kako drugove mrcvare. Takvim i sličnim pokoljem svršili su i mnogi sarajevski Srbi. Ja se sjećam samo Voje Erića i sarafa Ružića. Bilo ih je još mnogo, ali se ja ostalih ne mogu da sjetim. Niko nije smio imati ni olovku, ni papir, da ništa ne ostane zapisano. Svaki dan su bile premetačine, stalno smo bili raspoređivani za druge poslove i na druge ležaje. Mi smo uvijek ležali pored novih zatočenika iz svih krajeva NDH. Bilo je mnogo konfidenata, koji su za koru kruha denuncirali, pa i zbog toga nismo smjeli praviti nikakve zabilješke. Zatočenici su postajali bezvoljni, pa su brzo i zaboravljali. Nismo bili u stanju da se sjetimo ni svih imena poznanika. Drug Vojko Prnjatović, koji je tada bio u istoj baraci, bio je potom upućen u St. Gradišku, a odatle u Zemun. To je kako čujem još jedan koji je preživio i koji možda zna za mnoge Srbe, koji su te godine već stradali.

Nekoliko dana prije toga, jedne noći oko 9 sati spavao sam već tvrdim snom kada me je neko gurnuo i povikao: "Vas šestorica - koji smo spavali na jednom boksu - da ste za tri minuta vani". Mislio sam, da je i meni odzvonilo. Napolju su stajale ustaše sa lampama i sa otvorenim kolima. Gurnuše mi lampu i narediše da idem pred konje. Bila je susnježica i hladan vjetar je duvao sa obližnje Save. Kada smo izašli iz barake i stigli oko 200 metara van žice, opazili smo na zemlji neke stvari. Malo dalje jedan lješ, kapu, opet lješ, pa sam odmah shvatio situaciju. Pokupili smo sve te mrtve i utovarili ih u kola. Nastojao sam da bilo koju žrtvu prepoznam, ali mi to nije uspjelo jer su svi bili iznakaženi, blatnjavi i sa modricama i ranama po glavi. Ostavili smo ih onda u dvorištu Ekonomije, a rano ujutru su ih odvucli grobari. Od ovih sam doznao da su prepoznali 19 od 31. Bili su svi Sarajlije i znao sam im imena, ali se sada sjećam samo slijedećih: Abrahama Majera Altarca, Jakoba Fincijsa, gvozdjara, Mamia /Alberta/ Baruha iz Beča, Cezara Izaka Dagona i pokućarca Abinuna. Istog dana sam doznao, da je sa

tom grupom bio i moj otac dovezen. Potrazio sam ga o podne i našao sam ga u jednoj grupi među starcima. Došli su izjutra u Jasenovac do pred tabor, gdje su ih zadržali do mraka i tada su ih povelili u logor. Nisu imali nikakvih stvari i tjerali su ih da trče udarajući zadnje kundacima. Tri dana su ovi starci živjeli sa 4 dcl obarene kupusne čorbe za 24 sata. Onda su po naredjenju Luburića izvedeni iz logora i pobijeni u šumi pokraj bivšeg logora Jasenovac II.

Jednog dana čuo sam pjevanje neke veće kolone, koja je išla cestom iz sela prema logoru. Vidio sam da je ta kolona pod jakom stražom, ali me je zbunilo što ta kolona pjeva isključivo srpske pjesme i srpsku himnu. Kad su se približili, vidio sam o čemu se radi. Ustaše su tjerali seljake da pjevaju, udarali ih kundacima psujući im srpske majke. Seljaci su isprebijani i krvavi morali još i da pjevaju. Najviše su tukli one, koji nisu htjeli da pjevaju. Bili su to seljaci sa Romanije sa crvenim šalom ili šubarom na glavi. Više su tukli one sa šalom oko glave psujući im komunističke majke. Sproveli su ih kroz logor, a van logora su ih onda maljevima i sjekirama potukli. Na čelu kolone jašio je na vrancu sa okićenom grivom tada već poznati krvolok Mujo Musić, zastavnik. Kadgod bi taj Mujo Musić naručio da mu se osedla ždrijebac, znali smo, da će koja veća grupa biti pobijena. Taj koljač je naročito uživao u tome, da jaši okićenog vranca pred kolonom osuđenih na smrt. Ubijanje maljevima, sjekirama, motkama i čuskijama nije nikada prestajalo. Svaki dan je bilo zaposleno po 50 grobara.

Dizenterija je već davno vladala, a onda se pojavio i tifus. Slika logora je bila užasna. Sve živi kosturi, puni ušiju, kao vosak žutih lica povlačili su se logorom tražeći po djubrištu i smeću otpatke. Otimali su svinjama kukuruz sa zemlje, otvarali trapove krompira, što se obično kažnjavalo strijeljanjem.

Poslije rada, zatvoreni u barakama, nismo više mogli izlaziti. U svakoj baraci je bilo po nekoliko kanti za vršenje nužde, ali u pretrpanoj baraci nije se noću moglo doći do tih kanti. Zato su neki vršili malu nuždu u svoje porcije, koje bi izjutra oprali obično snijegom. U cijelom logoru je bila samo jedna pumpa, koja često nije ni radila zbog velikog iskorištavanja, pa nije bilo dovoljno ni vode. Nije bilo ni lijekova, pa su ljekari bili bespomoćni. Ustaše su obično noću praznile bolničku baraku. Odnosili su nepokretne bolesnike, pa zbog toga ni teže oboljeli nisu htjeli ostati u bolnici. Ipak je svakih 15 dana bolnička baraka bila puna. Svaki je skoro znao koliko mu je još života, pa smo i mi samo mislili kako ćemo i mi istim putem uskoro doći na njihova mjesta. Više smo se bojali bolesti, nego rada.

Vrijeme je počelo da se proljepšava. Sava i Lo-

nja su se već izlijevale iz korita, pa se oko logora nije više moglo kopati. U to vrijeme je došao i zloglasni ing. Pićili kao organizator rada, kao stručnjak za ciglane i po njegovom nacrtu su zatočenici napravili jednu peć za spaljivanje. U jednu šupu pokraj Ekonomije donosili su grobari mrtve preko dana i one koji su noću nestajali iz baraka. Mislili smo ispočetka da mrtve bacaju u Savu, ali je ova preko zime bila zaledjena. Grobari su nam onda rekli, da mrtve noću prenose u Ciglanu do spomenute peći, koju su kasnije prozvali "Pićilijev krematorij". U tu peć su kasnije bacali i bolesnike i ostale iznemogle. U tu peć su pobacane i mnoge naše majke i sestre, kamo su preko zime bile dopremljene iz Visokog, Zenice, Travnika i drugih bosanskih mjesta i naselja, kao i djeca dovezena iz St. Gradiške. Ova peć je poslije bila srušena.

Krajem januara, ili početkom februara 1942. godine /datuma se ne sjećam/ sirenom je bio dat znak za "nastup", odnosno za prekid rada. Riječ "nastup" je bila strašna za sve zatočenike. Nikada taj nastup nije donio ništa dobrog. Morali smo se svi okupiti pred zapovjedništvom. Tom prilikom je Ljubo Miloš održao govor i rekao je, da se slika u logoru mora izmijeniti u roku od tri dana. Po logoru je bilo razbacano mnogo materijala. Trebalo je sve to pokupiti i srediti, urediti puteve i staze, tako da cijeli logor mora biti savršeno čist i uredan. U tom roku mora biti gotova i nova "centralna kuhinja" sa trpezarijom. Kao u košnici sve je vrvalo u logoru, pa se radilo bez prestanka i do pola noći. Udarci su padali na sve strane, neki su padali onesvješćeni, a neki i mrtvi. Ujutru poslije takvog rada, iznenadila nas je sve gusta pura! Svaki je dobio punu porciju, a za podne je bio gust grah sa mesom. Za večeru je bilo isto. Opet su neki imali mnogo nade, da će se ipak promijeniti režim. "Vodi se ipak računa o nama", govorili su neki. Šta se to zapravo dogodilo? Brzo smo doznali. Trebalo je da dođe neka međunarodna komisija. Bolničke barake /ambulanta i stacionar/ su bile ispražnjene, bolesnici su bili likvidirani. Tu je bio među ljekarima i dr Jozef Salom, banjski ljekar iz Ilidže. U potpuno očišćenu i urednu bolničku baraku donijeli su od nekud gvozdene krevete sa čistom posteljinom. Ambulanta je dobila nov namještaj i instrumente, ljekari su dobili čiste mantile, a u čiste krevete su strpali zdrave "bolesnike". Na dan dolaska komisije mnogi su od ovih bolesnika imali na stolicu i po čašu mlijeka. Za kuhinju je bila podignuta nova baraka sa stolovima i klupama. U dvije barake je bilo uvedeno svjetlo i tim barakama je bila posvjećena posebna pažnja. Jedna baraka je bila jevrejska, a druga srpska. Hrvatske barake nije bilo, jer ih je bilo malo, veći dio ovih je bio premješten u St. Gradišku, a ostali dio Hrvata je bio premješten u tzv. "komunističku" baraku.

Nekoliko dana prije dolaska te komisije, održan nam je poseban govor sa uputstvom kako se moramo ponašati prilikom dolaska komisije. Svaki je zatočenik dobio traku oko ruke sa brojem. Srbi - plavu, a Jevreji - žutu, dok su Hrvati dobili crvenu. Niko nije smio ništa govoriti sa bilo kojim članom komisije, pod prijetnjom smrtne kazne, a u slučaju nekog ispada zaprijetili su najstrožijom kaznom cijelom logoru. Na pitanje člana komisije za ime zatočenika, ima se odgovoriti: "Ja sam zatočenik broj ...", pokazati traku i reći: "Podatke možete dobiti u kancelariji".

Komisija je došla odredjenog dana oko 11 sati. Na čelu im je bio Luburić sa drugim koljačima i oni su istu proveli kroz logor. Komisija je prema tome vidjela ono što su im ustaše pokazale. Niko nikoga nije ništa pitao, a poslije 13^h je sastavljen izvještaj u Oficirskoj kasini uz bogat ručak sa muzikom.

Poslije izvjesnog vremena došli smo do novina u kojima je pisalo da Jasenovac, istina, nije oporavilište, ali nije ni "mučilište" i da su zatočenici privedeni "konstruktivnom" radu! itd.

Ipak, 1942. godina je bila najgora u logoru Jasenovac. Ja sam koncem marta bio premješten sa grupom od 1000 zatočenika u St. Gradišku i to mi je, mislim, jedino spasilo život. Po pričanju onih, koji su kasnije došli u Gradišku i starijih drugova, koje sam zatekao nakon ponovnog premještanja u Jasenovac, iznosim sada ono što sam od njih doznao. Svakako, većina od ovih je stradala kao i ostali. Tokom cijele 1942. godine nisu prestala ubijanja, paljenja u Pićilijevoj peći i ostali načini likvidacije, maltretiranja i gladovanja. U toj godini je bio osnovan i logor Jasenovac III C. I ovaj logor je bio unutar zida jasenovačkog logora u jednom ćošku pokraj pruge, koji je bio ograđen posebnom bodljikavom žicom. U istome su bile smještene, uz Cigane, pojedine grupe političkih zatvorenika, intelektualci i svi oni, koji su morali biti brzo likvidirani. Logor III C je sigurno bio najstrašniji. U jesen te godine /1942/ bio je likvidiran na najokrutniji način i taj logor. Zadnji ostatak od kojih stotinjak mučenika skončao je od gladi. Na ulazu u taj logor je stajao natpis "Oprez, pjegavac!" Logoraši Jasenovca III su navodno vidjeli kako su pojedinci rezali komade mesa iz butova umrlih drugova, koji su pored njih ležali i pekli su to na maloj vatri koja je stalno tinjala.

U toku juna i jula 1942, dovedene su preostale jevrejske žene i djeca iz St. Gradiške i Đakova. One su danima stajale u zatvorenim vagonima na kolosjeku za Ciglanu Jasenovac po najvećoj vrućini. Sve molbe za vodu ostale su glas vapijućeg u pustinji. Svaki dan se izbacivalo iz vagona po nekoliko mrtvih žena i djece. Izbezumljene majke su plakale i naricale, nitko se na to nije o-

bazirao. Na kraju su sve te žene sa djecom bile prevezene preko Save u zloglasnu Gradinu, gdje su sve pobijene. Tako su Luburić i njegova klika likvidirali i logor Đakovo. Koncem 1942. godine nije bilo više ni jedne jevrejske žene ni djeteta ni u jednom ustaškom logoru. Jedino je još nekoliko mlađjih žena bilo u St. Gradiški, koje su radile u krojačnici.

U rukovodstvo jasenovačkih koljača spadaju: Makso Luburić, Ivica Matković, Ljubo Miloš, Miroslav Filipović-Majstorović, bojnik ing. Pićili, Jure Maričić, Jozo Matijević, nadporučnik Pudić, Marinka Polić, Ranko Cividini, bivši policijski nadzornik sarajevske policije, koji je u logoru vršio preslušavanja, mučio zatočenike i onda ih slao u smrt.

U aprilu 1942. dobili smo po prvi put karte za pisanje. To su bile tiskanice od tankog kartona na kojima je bilo odštampano, da je to nagrada za marljiv rad i da je zatočeniku dozvoljeno i primanje paketa. Glad je bila velika. Svaki rođjak ili znanac, bez razlike na vjeru i naciju, otkidao je od usta koliko je mogao i slao je u logor pakete. Ali, već kod primanja prvih paketa uvidjeli smo, da je to bio za ustaše vrlo unosan posao. Možete zamisliti kako nam je bilo gledati kod stizanja paketa kako po 20-30 ustaša trči u paketarnicu i slobodno izlazi sa punim džepovima /neki punim rukama/ opljačkane robe iz paketa. Tako je to išlo cijelo vrijeme i rijetko je ko primio koji neopljačkan paket. Ustaše su, naime, otvarale pakete "radi cenzure" bez prisustva primaoca paketa - adresata. Početkom septembra 1943. godine zapovjednik logora satnik Brkljačić je obustavio, ili smanjio izdavanje paketa zbog toga, što su neki zatočenici pobjegli. U to vrijeme je bila stigla i jedna pošiljka paketa Crvenog krsta. Nađali smo se, da će se barem to podijeliti, ali uzalud! Što se ustašama svidjelo, to su zadržavale za ustašku kuhinju, a ostalo se bacalo u smeće. Mnogo je toga ležalo i kvarilo se, ili se bacalo svinjama. Zatočenici su nekada morali i da krađu svoje vlastite stvari pod opasnošću najstrožijih kazni, ako se neko usudi tražiti u smetlištu bačene stvari.

Trebalo bi mi veoma mnogo papira, da se u tancine opiše taj logor smrti. Nadam se, da će još koji preživjeli moći da opiše svoje doživljaje. Ja sam u augustu 1943. godine ponovo bio premješten iz St. Gradiške u logor Jasenovac, ali sam već u septembru iste godine uspio pobjeći. Sada ću opisati i logor St. Gradišku.

STARA GRADIŠKA

Ovaj logor je, uglavnom kao filijala jasenovačkih logora, bio smješten u bivšoj Kaznioni St. Gradiška i trebalo je da bude "Radni logor". Početkom januara 1942. godine bili su premješteni zadnji robijaši i ta kazniona

je bila pretvorena u tzv. "Sabirni logor". Pošto su to bile zidane zgrade i podesne za stanovanje i rad u njima, bilo je u njima mnogo snošljivije izdržati nego u Jasenovcu, iako su i one bile nezdrave. Radilo se najprije najviše u Ekonomiji, ili u radionama. Prvi zatočenici bile su zanatlije jedne grupe Hrvata, a onda tek ljudi određeni za rad na Ekonomiji. Dok su zanatlije radile i imale smještaj po radionama, radnici Ekonomije su bili u staroj Ekonomiji Kaznionice. Hrvati su bili smješteni u zgradi, u kojoj su ranije bile samice, a sada je dobila naziv "K", tj. "katolička" nastamba. Prema Hrvatima je, do konca 1942, postupak gori nego prema ostalim zatočenicima. Ustaše Nikola Gadić iz Mostara i vodnik Buhovac iz Hercegovine, proganjali su naročito grupu Hrvata. Ubijali su ih tako, da bi ih zatvorili i ostavljali po 20-30 dana u samici bez ikakve hrane, da umru od gladi. Kada bi jednu grupu tako likvidirali, došla je na red druga.

Pokraj ove katoličke nastambe bila je nekada velika zidana zgrada kaznioničke bolnice. Tu je smještena Ustaška bolnica, a u podrumu iste zgrade bilo je mučilište. Tko je jednom ušao u taj podrum, nije živ izašao iz njega. Po krvoloku Nikoli Gagro iz Hercegovine, ova zgrada je nazvana "Hotel Gagro".

U ostalim prostorijama stare Kaznionice bili su smješteni Srbi i Jevreji. Na lijevoj strani logora, posebno ograđen zidom i sa ulazom kroz posebnu kapiju, bio je Ženski logor zvan "Kula". Ja sam došao u Ekonomiju toga logora krajem marta 1942. godine. U ono vrijeme bio je postupak prema radnicima Ekonomije bolji. Bilo je slobodnije kretanje i bolja hrana. Pošto smo i mi zatočenici morali dežurati po noći unutar Ekonomije, imali smo priliku da vidimo što-šta više nego oni koji su bili u samoj zgradi.

Kratko vrijeme poslije mog dolaska, počela je "marica" da odvozi žene iz "Kule" u Jasenovac, gdje je bila proradila Pićilijeva peć. Svakog dana je ipak rastao broj zatočenika prilikom novih logoraša dotjeranih iz sela Mlake i Jablanca, a kasnije i sa Kozare. Autobusi su stalno prevozili i zatočenike iz Okučana, pa je logor ubrzo bio prepunjen. Napunio se bio i tavan kaznionice, pa je u takvom stanju bio zavladao tifus i proljev. Grobari su imali pune ruke posla. Šef grobara, a ujedno i nadzornik "Kule", bio je vodnik Stanko Bevanda iz Hercegovine. On i vodnik zvan Čoro Grubešić, krojač iz Koprivnice, oba krvoloci ovoga logora, tražili su od grobara, da skidaju zlatne zube sa mrtvih i da ih njima daju. Onda bi te grobare pobili i postavili bi druge.

Zastavnik Ante Vrban vršio je uglavnom popisivanje zatočenika, koje su slali u Jasenovac, zatim onih koji su bili poslani u Njemačku na rad, a kasnije su popisivali i one, koji su likvidirani u okolini St. Gradiš-

ke.

U maju 1942. počela je njemačka ofanziva na Kozaru. Prije toga, Nijemci su bacali letke nad područjem Kozare kojim su pozivali narod da ne bježi, da svaki ostane u svojoj kući, da im se ništa neće desiti. Jedne nedjelje mjeseca maja 1942. vraćao sam se sa ispaše sa još tri zatočenika pod stražom ustaša. Pred logorom zatekosmo nekoliko hiljada rogate marve, konja, svinja i ogromnu kolonu seoskih kola natovarenih hranom, robom i alatom. Za njima su išle žene i djeca sa bijelim zastavama. Žene su jedna za drugom vodeći djecu ulazile u logor. Naša se goveda pomiješala sa onim pred logorom, a ustaše nisu imale ništa protiv toga. Nas su govedare brzo utjerali u logor. Sada sam tek doznao šta se to zbilo. Narod je ispod Kozare bio prevaren da će radi njegove sigurnosti biti preseljen u Slavoniju, pa neka ponese sobom sve pokretnine. Na putu do logora išli su slobodno sa malom pratnjom ustaša. Pošto sva ta stoka nije mogla stati u logor, ostavili su vlasnike sa stokom ispred logora, a kola sa hranom su utjerali do pred skladište, dok su žene i djecu uveli u ženski logor Kulu. Sedamdeset i tri sela su ostala pred Kozarom prazna i pusta. Tom je pljačkom dotjerano u logor oko 700 komada goveda, 1.800 svinja, 1.200 konja i oko 600 kola sa hranom i mnogo poljoprivrednog alata. Poslije nekoliko dana podijeljena je sva opljačkana roba ustašama, goveda i svinje otjerali su Nijemci, a jedan dio su poslali ustašama u Zagreb i u Osijek.

Najtragičnije stanje je nastalo u Kuli. Ne samo ta zgrada, nego i dvorište je bilo prepuno žena i djece. Oduzevši im i ono malo hrane što su sobom imali, nastala je odmah glad. Dobivali su samo čorbu od kukuruznog brašna. Djeca su za nekoliko dana počela umirati. Jauk majki je svaki dan bio sve veći. Poslije 15 dana je došla neka njemačka komisija, koja je ostala oko mjesec dana u logoru. Izabrali su zdravije muškarce, žene i odrasliju djecu, pa su ih u grupama po nekoliko stotina odveli pod jakom pratnjom u Njemačku. Bio je to užasan prizor gledajući kako od majki otimaju djecu, pa i onu najmanju sa prsa. Ako bi se majka branila i plakala, ustaše bi vikale: "Šta se buniš, djeca idu u domove i obdaništa, gdje će im biti bolje nego kod kuće." Pri polasku tjerale su ustaše taj narod da pjeva u povorci, da pjeva kako se ne bi čuo plač i jauk djece, koja su naricala za majkama. Oni koji nisu pristali da idu u Njemačku, otjerani su ili su odvezeni "maricom" u Jasenovac. Djeca do 12 godina su bila odvojena u neke posebne zgrade i osnovane su "dječije nastambe". Odvojili su manju djecu i zatvorili su ih u manje prostorije. Dojenčad je umirala brzo i masovno. Grobani su nosili po nekoliko mrtve djece kao snopiće u rukama. U neposrednoj blizini Ekonomije nismo više mogli gledati i slušati dan i noć plač i jauk te djece. Svaki je od nas u toj djeci vidio svoje dijete. Pored svega, po-

gibija i uništenje te djece je za ustaše bilo presporo, pa su jedne noći u prostorijama Kule, gdje su bile ciklonizirale opljačkanu robu, ciklonom zadavile preostalih par stotina djece. Sve se onda smirilo. Uskoro smo doznali da je Luburić stariju djecu uniformisao jednakim odijelima i kapama sa ustaškim znakom "U". Toj djeci su bili postavljeni neki odgojitelji i učitelji i davali su im nešto bolju hranu. Vodili su ih u logorsku crkvu i učili su ih da pjevaju ustaške pjesme. Luburić je često dolazio a taj logor i tada su djeca marširala pred njim pjevajući naučene ustaške pjesme. "To će biti moji janičari", rekao je Luburić jednog dana svojoj pratnji. Nakon dva mjeseca odvedena su ta djeca navodno u Jasku.*

Početkom jula 1942. bio je jedan nastup Hrvata. Nadporučnik Gađić i vodnik Buhovac su izdvojili na tom "nastupu" grupu od 36 zatočenika koji su bili osudjeni na 2 i 3 god. logorovanja. Naročito su bili izdvojeni intelektualci i oni koji su izjavili, da su djaci. Iz Sarajeva je bio u toj grupi Džemil Krvavac i dva brata Vitkovića /ili slično/ kog se prezimena tačno ne sjećam. U jednoj ćeliji, koja je prije služila kao samica, utrpano je 36 osudjenih na smrt gladju. Bila je onda nepodnošljiva vrućina. Zatvorenici su trećeg dana provalili iz te ćelije i bježali su po dvorištu. Nastala je pucnjava i 14 ih je palo, a 13 ranjeno i živi su uhvaćeni. Samo je jednom uspjelo da se prebaci preko zida van logora, ali su i toga uhvatili u jednom obližnjem selu kada je iznemogao gladu tražio kruha. Ostale pohvatane odvukli su u podrum Ustaške bolnice, u hotel "Gagro", odakle su ih poslije dva dana iznijeli grobari zaklane i natovarili su ih na kola. Nekoliko je od ovih uspjelo da se sakrije nekoliko dana unutar logora. Ustaše su bile bijesne i zaprijetile su, da će svakoga ubiti ko sakrije bjegunca, pa i čitavu nastambu. Našli su ih napokon u praoni, gdje su bili sakriveni u ruševinama, samo trojicu nakon 3 dana. Zastavnik Vrban je došao i upitao ko vodi praonicu. Istu je tada vodio Šalom Finci, drvar iz Sarajeva. Izvukao je pištolj i uperio ga je na istog ali je njegov sin, 16-godišnji dječak, koji je takodjer radio u praoni, plačući zamolio Vrbana, da mu ne ubije oca. "Je li ti on otac?" upita ga Vrban i najprije ustrijeli sina, a zatim oca.

U jesen 1942. bio je postavljen za zapovjednika tog logora satnik** Miroslav Filipović-Majstorović, bivši fratar. Došao je iz Jasenovca, gdje je vršio najgore zlo-

---

* Ta djeca su bila okupljena kasnije u Gor. Rijcu /Zagorje/, njihovo stradanje je opisao zatočenik Dr Jozef Konforti /vidi njegovo sjećanje/.

** Satnik - kapetan.

čine i pokolje. Njegovim dolaskom stanje u ovom logoru se znatno pogoršalo. Počelo je čišćenje po jasenovačkom uzoru. U grupama po nekoliko stotina ljudi odvodili su prema Jablancu. Ubijali su žene, djecu, sve od reda. Ja sam tada bio alatničar, izdavao sam i vodio računa da alat bude ispravan. Jednog dana mi donesoše iz kovačnice nekoliko čuskija odrezanih iz željeznih poluga sa naročitom napomenom, da ovo moram dobro čuvati.

Poslije nekoliko dana zatražiše da im donesem pred zapovjedništvo 12 krampova, 20 lopata, navedene čuskije i grablje. U nekoliko kola posjedaše krvnici, pošto su prethodno sami natovarili sav alat, pa i vino i rakiju. Mesari su u Ekonomiji dobili nalog da ispeku dva dobra prasca na ražnju. Bilo nam je jasno, da se nešto strasno sprema, ali, pošto nisu vodili i grobare za kopanje rake, mislili smo, da je učinjen zločin negdje van logora. Slijedećeg dana krenula je velika povorka od preko 1.000 žena i djece, jevrejske i srpske, prema izlazu ka Savi. Svakoj ženi i djetetu su dali po mali kruh. Nismo mogli da shvatimo zašto te bijedne žene nose i sve svoje stvari sobom. Bilo je i takvih žena, koje nisu mogle ni pješaćiti, a kamo li stvari nositi. U Ekonomiji su poručena sva raspoloživa kola, u koja su natovarili slabije žene sa malom djecom. Naši kočijaši su kasnije pričali, da su ih odvezli do sela Jablanca, koje je tada bilo prazno i pusto i ondje su ih bili smjestili. Tri dana su još naša kola vozila tamo hranu, samo za ustaše, koje su ih čuvale. Peti dan vratila se ta grupa koljača pjevajući i pocikujući putem do logora. Vratili su mi alat. Lopate i krampovi su bili zamazani ilovačom, na grabljama je bilo suho lišće, a čuskije su bile krvave. O krvavoj tragediji u Jablancu pričali su nam kasnije. U toj grupi je bilo dosta Sarajki. Bila je žena dra Vite Kajona i Mica Popović-Prpić, čiji je muž stradao u Jasenovcu III.

Često sam morao nositi alat pred ustaško zapovjedništvo. Tako i na dan Svih svetih, 1. novembra 1942. godine. Bio je to tmuran jesenji dan. Prethodnog dana su pokupili odredjen broj ljudi, žena, djece i smjestili ih u Kuli. Tražili su po spisku najviše one iz Pakračkog kotara, jer je to bilo pođuzeto kao odmazda za akcije partizana u tom kraju. U kaznioni su bile dvije crkve. Jedna za katolike, a druga za pravoslavne. Pravoslavna crkva je bila srušena početkom 1942, dok je katolička bila ogradjena žicom, pa je služila i za selo. Služba je najprije održana za gradjane, a onda za zatočenike. Tako je i na dan Svih svetih ova crkva bila puna naroda i ustaša. Zvona su zvonila, a povorka oko 1.500 na smrt osuđenih žena i djece krenula je pored crkve na izlazna vrata pored Save. Nikada vjerojatno nije bio veći sprovod živih mrtvacu. Muškarci su išli naprijed, a za njima žene i djeca. Pri izlasku iz logora muškarce su vezali žicom. Kad je kolona izašla iz logora i krenula prema Jablancu, na-

rod je izašao iz crkve /sa molitve/, a za njima su izašle ustaše sa Majstorovićem na čelu, koji je sada bio u franjevačkoj mantiji. Znali smo, da su narod i mjesni župnik bili nama naklonjeni. Sa propovjedaonice je župnik često održavao takve govore, posle kojih smo mislili da će ustaše i njega strpati u zatvor. Ovo naročito pominjem jer su nama zatočenicima takve propovijedi bile utjeha.

Pred Božić 1942. pobjegla su tri zatočenika, kojom prilikom je ubijen stražar, ustaša. Zapovjednik Majstorović je bio bijesan. Odmah je dao zatvoriti sve zatočenike, koji su radili u zapovjedništvu, kao i one koji su se sastajali sa pobjeglima. Na Badnji dan je Majstorović otišao u selo Bistricu, gdje je bilo na radu 60 zatočenika i sve je dao pobiti. Kad se vratio u logor, naredio je nastup cijele Ekonomije. Svrstali smo se u dvojni red, a on nas je promatrajući krvavim očima psovao i prijetio da će nas sve pobiti izvukavši obema rukama dva revolvera. Imao je očigledno pakleni plan, ali se predomislio i pozvao je samo dvojicu, koji su prije nastupa nešto razgovarali. To je bio neki Montiljo iz Kiseljaka i Moric Alkalaj, klesar iz Sarajeva. Montiljo je molio Alkalaja, ako ima, da mu da nešto da zapali, ali je Majstorović bijesno rekao da to nije istina. Mislio je, da je njemu Alkalaj nešto rekao o bježanju logoraša, jer je on tada bio kočijaš. Ustrijelio je najprije Alkalaja, a za njim i Montilja. Opazivši da se Montiljo još trza, sprasio mu je još tri metka u glavu. Iste večeri su izveli i preostalih 14 Jevreja one radne jedinice i pred svima ih postrijeljali. Bio je to tužan Božić.

Majstorović je prije toga bio organizovao jednu diletantsku grupu sa pozorištem /kazalištem/, koje je u velikoj sobi postolarske radione svake nedelje i praznikom davalo predstave za ustaše i zatvorenike. Pošto je o Božiću raspoloženje bilo očajno, morale su ustaše nagovarati zanatlje da idu na predstavu kako ne bi Majstorović i to, što zatočenici ne dolaze na predstavu, smatrao sabotažom. Osnivanje tog "kazališta" imalo je prvenstveno za cilj, da rasonodi ustašku stražu koja nije nikud izlazila, a drugo radi zavaravanja javnosti. U toj diletantskoj grupi su došli do izražaja osobito oni, koji su se kamuflirali kao zanatlje. Majstorović je tako otkrivao zatočenika, koji bi svojim znanjem i talentom mogao biti opasan pri organizovanju otpora. Naravno, da je i njih poslije pobio.

U prvoj polovini 1943. godine, pošto je logor bio dosta "pročišćen", a nije više dolazio veći broj zatočenika, stanje se bilo popravilo. U junu iste godine ustaške vlasti su ipak odlučile, da se likvidiraju Srbi i Jevreji, koji im nisu bili neophodno potrebni. U grupama po 25 Srba i Jevreja premiještali su ih iz St. Gradiške u Jasenovac, dok su Hrvate premiještali iz Jasenovca u Staru Gradišku. U augustu te godine, kada sam i ja bio opet pre-

mješten u Jasenovac, ostalo je bilo u Gradiški još samo 150 Jevreja zanatlija i oko 150 Srba seljaka za obradu zemlje.

U rukovodstvu štaba glavnih zlikovaca St. Gradiške su onda bili:

Miroslav Majstorović-Filipović, bivši fratar iz Bosne, poručnik Ante Vrban iz Like, Nikola Gagro iz Hercegovine, vodnik Stanko Bevanda šef Kule i grobara, iz Hercegovine, vodnik Runjaš, specijalista za klanje u zatvoru, ustaški nadporučnik Nikola Gadić iz Mostara, zastavnik Pero Dogić, Ivica Čizmedžija mesar iz Zagreba i bivši zatočenik zbog švercovanja, specijalista za klanje djece, vodnik Buhovac iz Hercegovine, koji je naročito mučio Hrvate i slao ih u smrt gladovanjem. Vodnik Korenica je bio nadzornik Ekonomije, a nadzornik Kaznionice je bio satnik Bosak iz Bosne.

Ustaške dužnosnice su bile:

- Milka Pribanić, bivša konobarica iz Zagreba,
- Maja Buždon, radnica iz Zagreba i
- Nada Luburić, polusestra Maksa Luburića.

Od drugova Hrvata, koji su bili dodijeljeni Ekonomiji, doznao sam neke stvari iz nastambe "K" koje su oni svaki dan međusobno prepričavali, kao i ono što smo u toku dana sami vidjeli i saznali. A to su:

- Mate Winterhalter, profesor Veterinarskog fakulteta iz Zagreba,
- Prof. Gamulin, iz Zagreba, rodom sa otoka Hvara,
- Boris Mrak, student iz Trsta, i
- Franjo Žic, stolar sa otoka Krka, inače poštar u Zagrebu.

Opisati sva zvjerstva pojedinačno je nemoguće. Držim da će i ostali drugovi koji su preživjeli jaseno-vačke muke, imati još mnogo toga da kažu.

Da su moji navodi tačni zaklinjem se svojom časnom riječi, a drugovi, koji me u Sarajevu poznaju od ranije, potvrđiće, da su moji iskazi vjerodostojni.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

U Sarajevu, oktobra 1945. god.

Albert Maestro

Saslušao je i zabilježio kazivanje:
Dr Samuel Pinto, advokat.

Prepisao po rukopisu 14.V 1970.
Dr Josef Konforti